

MOLNÁR CSONGOR*

A bánási németek mint egy ideológia tárgyai és alanyai

Mirna Zakić: *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II*. Cambridge University Press, 2017. 308 oldal

Fontos könyvvel bővült a Bánáság történetével foglalkozó művek listája. A könyv kivételesen releváns, hiszen egy olyan periódussal foglalkozik, amelyről eddig nemzetközi és magyar viszonylatban is kevés mű született. Mirna Zakić, az Ohio University College of Arts and Sciences egyetemi docensének könyve, ahogy arra a cím is utal, a jugoszláviai némettség és a nemzetszocializmus közötti összefüggésekre, a helyi svábok II. világháború alatti szerepére próbál fényt deríteni. Zakić doktori fokozatát 2011-ben szerezte történelemből az University of Marylanden. A szerző fő kutatási területe a 20. századi német történelem, különös tekintettel a délkelet-európai német közösségekre.

A könyv középpontjában szinte kizárólagosan az I. világháború után a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került nyugat-bánási német lakosság 1941 és 1944 közötti története áll. A Bánáság nyugati része – ellentétben a Bácskával, amely visszakerült Magyarországhoz – 1941 és 1944 között német megszállás alatt volt. A megszállást mindenekelőtt a Budapest és Bukarest között kialakult diplomáciai vita alapozta meg. Magyarország a Bánáság ezen részére is igényt tartott, akárcsak a szintén Németországgal szövetséges Románia. Szerbia megszállása után a kis létszámú belgrádi közösséget leszámítva a jugoszláviai németek többsége a Bánáságban összpontosult. A régió de jure Szerbia részét képezte, de facto azonban a megszálló katonai vezetés akarata érvényesült.

Zakić a könyv bevezetőjében ismerteti fő célkitűzéseit. Haladéktalan személtváltást sürget, hiszen a II. világháborúról született délszláv szakirodalom elsősorban a győztes szempontjából értelmezte a történelmet. E narratíva miatt a feldolgozások elsiklottak a délszláv állam területén élő nemzetiségek fölött. Az egyoldalú értelmezés, amely a világháborút követő munkákban érvényesült, a helyi németiséget „ötödik hadoszlop”-ként ábrázolta. Zakić munkájában a leegyszerűsített „ötödik hadoszlop” definícióval szemben sokkal árnyaltabb kép felvázolására törekszik. A szerző munkája, saját megítélése szerint, mindenekelőtt mikrotörténeti

* A szerző doktorandusz, az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója. E-mail: molnar.csongor@windowslive.com

vizsgálat a bánási németekről. Emellett a mű a transnational history módszertanának megfelelően átfogó képet próbál adni a kor uralkodó ideológiai, társadalmi folyamatairól (2. o.). A kutatás az adott állami keretből kilépve széleskörűen próbálja megvizsgálni a nemzetiszocialista ideológia térnyerését és hatását a további európai német népcsoportok esetében, összehasonlítva a különböző folyamatokat a bánási németek esetével. A módszertani meghatározás nem problémamentes. A könyv általánosan a bánási németekkel foglalkozik, mikrotörténeti elemeknek mindenekelőtt a különböző forrásszövegekből eredő szemelvények tekinthetőek, amelyekkel a szerző árnyalni próbálta a kialakult regionális helyzetet. A transnational history esetében a szerző példákat hoz a bánási németek és például a lengyelországi, oroszországi németek magatartásának összehasonlítására, de a példák száma elenyésző. A transnational history bemutatására szánt összevetések fokozatosan elmaradnak, és a példák száma is kevés. Zakić kutatása alatt meglévő szakirodalom mellett elsősorban az Amerikai Egyesült Államok-beli, németországi és szerbiai levéltári forrásokból dolgozott. Érdeemes viszont kiemelni – főleg a szerző által említett mikrotörténeti megközelítés miatt –, hogy a szerző a bánási kutatóhelyek közül is csak a nagybecskereki és nagykikindai levéltár anyagait használta fel, pedig az elérhető fondok leírása alapján legalább ilyen fontosnak bizonyulhat a pancsovai vagy akár a fehértemplomi forrásbázis iratanyagai is.

Zakić arra a következtetésre jut, hogy a német vezetés elképzelései a Balkán-félsziget esetében kidolgozatlanabbak voltak Európa többi régióihoz képest (15. o.). A Balkán a berlini vezetés szemében továbbra is a mitizált despotikus világot jelentette. Ez az elképzelés folyamatosan visszaköszönt a birodalmi hírszerzésben vagy a médiában. Hasonló részletességgel közelít a szerző az „ötödik hadoszlop” kérdéshez. Egyik tézise, hogy a megszálláskor a jugoszláviai németiség nem vette át teljesen a nemzetiszocialista ideológiát, azaz nem történt meg a birodalomból előrelátott összehangolás, a Gleichschaltung (12. o.). A szerző szerint a bánási svábok egyszerre voltak a nemzetiszocialista ideológia tárgyai és ezen elképzelésekből fakadó tettek elkövetői (6. o.), akik a két világháború közötti délszláv állam megszűnése és a Bánág megszállása után sajátos helyzetben találták magukat. A megszállás utáni adminisztratív reform értelmében a megszálló német vezetés a helyi hatalmat a népi németek kezébe helyezte.

A szerző Jan T. Gross elméletét hívja segítségül, hogy elmagyarázza, miért vált a bánási németekből a hitleri hatalom tökéletes kiszolgálója. Gross elmélete szerint a nemzetiszocialista vezetés nagyon sok esetben két csoportban talált szövetségésre: az állítólagos sértett kisebbségben és a valamikori tisztviselőrétegben (20. o.). Zakić mindkettőt érvényesnek tekinti a németekre. Az állítás vitatható, hiszen a délszláv államban élő nemzetiségek mindegyikével keményen bánt a belgrádi kormányzás, emiatt a közigazgatásban is korlátozottan vehettek részt.

A könyv első fejezete (*The Banat Germans from Settlement to Partial Nazi-fication, 1699–1941*) a német népcsoport történetének rövid áttekintését tárja az

olvasó elé. A fejezet különösen a 19. század végi és a 20. század eleji eseményekre összpontosít, kiemelve a sorsfordító pillanatokot. Ide sorolható az Ungarländisch-Deutsche Volkspartei 1906-os megalapítása vagy a Schwäbisch-Deutscher Kulturbund 1929-es létrehozása. A német nemzetiség kapcsán itt a szerző amellett érvel, hogy az I. világháború utáni belgrádi kormány megfelelő kisebbségpolitikát folytatott. A délszláv állam vezetése jelentős lépéseket tett a németek konszolidálására, integrációjára. Példaként a szerző a sikeres oktatáspolitikát említi (35. o.). A gondolatot folytatva – a szerző szerint – a svábok emellett fontos szerepet játszottak a központi hatalomban, mivel a németekkel próbálták ellensúlyozni a feltörő magyar irredentizmust (25. o.). Itt érdemes kitérni a könyv ellentmondásos részeire. Német és szerb történészek is rámutattak a belgrádi központosító kormányzat kemény politikájára, amelynek értelmében államosították az iskolahálózatot, a szláv családnévvel rendelkező diákok csak szerb tagozatra iratkozhattak, és az anyanyelvű oktatás csak elemi szinten maradt meg. A politika terén a kisebbségi pártok az állampolgársági kérdés megoldatlansága miatt az első parlamenti választásokon nem vehettek részt, az 1929-es királyi diktatúra bevezetése után pedig betiltották azokat. A legtöbb feszültséget kiváltó ügy – ezt Zakić is elismeri – a földreformról szóló törvény volt, amely kizárólagosan a Dél-Szerbiából betelepülő önkénteseknek juttatott földet (34. o.).

A jugoszláviai németiségnek nem volt arisztokráciája vagy számottevő nagyiparos rétege. A német közösség önszervezését, különösen a királyi diktatúra bevezetése után, a kormányok intézkedéseit megkerülve a Kulturbundon keresztül valósította meg. A német közösség bemutatásában fontos szerepet kap a Kulturbundon belül történő generációváltás. A Josef Sepp Janko vezetete újítók csoportja (Die Erneuerer) homlokegyenest mást politikát képviselt, mint a kettős monarchiában szocializálódott régi elit. A könyv azonban elmulasztja azt a lehetőséget, hogy árnyaltan szóljon a Kulturbund soraiban lezajló törésről, amelyben nemcsak a németországi egyetemekről hazaérkező diákok fanatizmusa játszott szerepet, hanem a sokéves eredménytelen kisebbségi politizálás is. Belgrád kompromisszumképtelensége csírájában fojtott el minden konszolidációs kísérletet.

A második fejezet a helyi németeknek az 1941-es magatartásával foglalkozik (*Ethnic Germans and the Invasion of Yugoslavia, 1941*). Széleskörűen tárgyalja a megszállás folyamatát, és ezek a fejezetek már tartalmazzák azokat a mikrotörténetinek mondható epizódokat, amelyek a könyv igazán fontos részeit képezik. A megszállás kapcsán a szerző újra kitér az „ötödik hadoszlop” problematikájára. Az Erneuerer-csoport és a fiatal generáció lelkesen üdvözölte a bevonuló Wehrmacht-csapatokat, ezzel szemben az idősebb generációk tagjainak lelkesedése mérsékeltebb volt vagy teljesen elmaradt (73. o.). Példaként a szerző megemlíti a perlaszi (ma: Perlez) németek Sepp Janko parancsával szembemenő kiáltványát, amelyben a békés együttélés mellett kötelezték el magukat (71. o.).

A könyv harmadik fejezete (*Ethnic German Administration (1941) and Community Dynamics*) a belső hatalomgyakorlás és a társadalmi folyamatok kérdéseit járja körbe. 1941. június 5-én új belső közigazgatást vezettek be a Bánságban. Ennek révén a helyi hatalomgyakorlás a svábok kezébe került. Közigazgatási, kulturális, egészségügyi hivatalok alakultak. Birodalmi mintára pedig további szervezetek jöttek létre, mint a Deutsche Mannschaft vagy a Deutsche Frauen. Viszont a népi német vezetés és a német ajkú lakosság többi tagja között a viszony nem volt felhőtlen. A német lakosság szerepvállalása fokozatosan csökkent a háború alatti években, miközben a megszállás előtt szinte mindenki aktív Kulturbund-tag volt. Ez nemcsak Janko felháborodását váltotta ki, de a berlini vezető körök szkepticizmusát is. A bánsági németeknek folyamatosan bizonyítaniuk kellett nemzeti hovatartozásukat, hűségüket Berlin felé. A közösség jogi helyzete, például az állampolgárság kérdése, már a megszállás elején felmerült, azonban egészen a háború végéig megoldatlan maradt.

A Bánság megszállása ellenére Berlin próbálta megtartani a jó viszonyt központi hatalmi szövetségesei felé, így például fenntartotta Magyarország felé a Bánság visszaszerzésének látszatát. Lakosságárányosan megpróbálta elősegíteni a magyarok, románok részvételét is a lokális hatalomgyakorlásban. A belgrádi szerb báb-kormány ezeket jogosítványokat a magyarok esetében még rendeletbe is foglalta. Külön érdekesség, hogy a könyv rendkívüli figyelemmel kíséri végig a magyar területi igények alakulását. A fejezeteken végighúzódik a Bánság nyugati felére vonatkozó magyar igényből fakadó katonai fenyegetettség. Zakić szerint ezt a veszélyt nemcsak különböző politikai adminisztrációk érzékelték, hanem a helyi lakosság jelentős része is tartott tőle. A történeti források ismeretében ez merőben túlzó, hiszen a Kállay-kormány, ha ki is tartott a területi igények mellett, már nem tett lépéseket a Bánság visszaszerzésére. A magyar források hiányában érthető a magyar területi igény és katonai fenyegetés felnagyítása.

A nagybecskereki székhelyű népi német vezetőség belső intézkedéseit és a régió belső viszonyait a könyv negyedik fejezete (*Privileges, Economy and Relations with Other Groups*) tárja az olvasó elé. A Volksgruppenführung a kulturális szférára, így az iskolarendszerre is kiterjesztette hatalmát. Ezt természetesen saját érdekeinek megfelelően próbálta kihasználni, így a nemzetiszocialista ideológia terjesztésére. A fejezet meghatározó része a gazdasági helyzet bemutatása. A birodalmi német vezetőkörök azonnal felismerték a vidék gazdasági lehetőségeit. Ezeket megpróbálták beépíteni a Harmadik Birodalom gazdasági terveibe. Kiaknázásuk érdekében első lépésként eltörölték a világháború előtti földreformot. A tervezett gazdasági kizsákmányolás különösen a földművesek nemtetszését váltotta ki, akik nem győzték sérelmezni az állítólagos felszabadítással érkezett magas adókat és a beszolgáltatandó gabona mennyiségét. A szerző megállapítása, hogy a megszállás végső soron az emberekből a legrosszabb magatartást váltotta ki. (141. o.)

A birodalmi szervek mindvégig felügyelet alatt tartották a bánsági vezetést. Az ötödik fejezet (*Police and Anti-Partisan Activity*) elsősorban a belső rendet felügyelő szervek, valamint a bánsági németekből verbuvándó Prinz Eugen SS-osztag létrehozását tárgyalja. Az ezt követő fejezet a megszállt Bánság tragikus eseményeit mutatja be (*The Holocaust [1941–1942] and Aryanization*). A nemzetiszocialista vezetést teljesen kiszolgáló bánsági német Volksgruppenführung jelentős szerepet vállalt a zsidók deportálásában és a tulajdonuk kisajátításában. A szerző részletesen szemlélteti a deportáláshoz vezető eseményeket. Számos újabb rövid epizódot tár az olvasó elé az események árnyalása érdekében. Ezek a hétköznapokat mutatják be, amikor a lakosok etnikai, vallási hovatartozástól függetlenül segítették egymást. Így születtek érdekházasságok, a régi barátságokra való tekintettel történtek életmentések, és a jószomszédi viszonyoknak köszönhetően bújtattak embereket az elhurcolás elől. (174. o.)

Zakić a kötet utolsó előtti fejezetében a bevezetőben kifejtett érvéhez tér vissza. Az ideológia és propaganda (*Ideology and Propaganda*) bemutatásával a birodalmi politika ellentmondásosságait részletezi. A berlini vezetés mindvégig távolságtartó gyanúval tekintett a bánsági németekre. Tudatosan játszott ki és szándékosan használta fel az egységet kovácsoló címszavakat, mint az idealizált *Heimat* kifejezést. Hasonlóan megszépített ellentmondásnak számított az ifjúság gondolata és a hazaért történő hősi halál (201. o.). A szerző itt lényegében ahhoz a téziséhez nyúl vissza, miszerint a bánsági németek egyszerre voltak az elszennvedői a hitleri ideológiának és annak kiszolgálói.

A kötet utolsó fejezete (*The Waffen-SS Division „Prinz Eugen” and Anti-Partisan Warfare in Yugoslavia, 1942–1944*) a bánsági németekből létrehozott Prinz Eugen Waffen-SS hadosztállal foglalkozik. A szerző a fejezetben kellő alaposan ismerteti a hadosztály létrehozásánál is érvényesülő ellentmondásos birodalmi politikát. A népi német férfiak behívása már a háború elején felmerült. A bánsági férfiakból verbuválódó 7. Prinz Eugen önkéntes SS-hegyihadosztály létrehozásáról végül 1942-ben döntött a birodalmi vezetés. Az állampolgársági kérdés rendezetlensége miatt, amely a háború végéig megoldatlan maradt, az SS-vezetés szigorúan kitartott az önkéntesség mellett. A bánsági német férfiaknak újra bizonyítaniuk kellett nemzeti hovatartozásukat. A birodalmi katonai vezetés a *Heimat* és az antibolsevista harc címszavak alatt próbálta meg ösztönözni a férfiak jelentkezését. A toborzást pedig politikai nyomással próbálták tovább fokozni. A fejezetben is végigkövethető Zakić tézise a bánsági németek összetett helyzetéről. A hadosztályban nagyjából 20 ezer bánsági német férfi szolgált, amely megközelítette a katonai szolgálatra képes bánsági német férfiak számát. Az SS-vezetés szerencsés precedenst is talált, ugyanis már 1940-ben nagyjából 600 lelkes fiatal bánsági német csatlakozott a Waffen-SS-hez. A birodalmi hadvezetés ugyanakkor mély lenézéssel kezelte, sokszor k. u. k., Kukuruz-und-Kraut Divisionnak (kukorica- és káposztaosztag) nevezte őket (224. o.). A hadosztály katonáit távol otthonuktól, elsősorban

Bosznia, Dalmácia és Horvátország hegyvidékein vetették be. A Prinz Eugen hadosztály neve hamarosan összeforrt a partizánok ellen folytatott gerillaharcok brutalitásával és a civilek ellen elkövetett terrortal.

A könyv összefoglalója kitér a világháború utáni eseményekre is. A szerző szót ejt a partizánok megtorló akcióiról és a bánsági németek eltűnéséről. A bánsági németek világháború utáni sorsa kapcsán is problémás a szerző érvelése, érzékenysége. A partizánok bosszúállási hullámát pusztán háborús „győzelmi mámornak” írja le (256. o.). Zakić a bosszúhullám okát a haragban és az irigységében látja, amelyet a bánsági jólét látványa tovább fokozott a partizánokban. A megtorlás felett a jugoszláv vezetés szemet hunyt. Ezt követően pedig megindult a bánsági németek jogfosztása. A szerző gondolatmenete inkonzisztens. A záró fejezete bemutatja a jugoszláv kommunisták nemzetiségeket ért retorzióit, amiből jól kirajzolódik a titói hatalom elképzelése a német népcsoportról. A könyv, amely az „ötödik hadoszlop” dekonstruálása mellett köteleződétt el, viszont elmulasztja azt a lehetőséget, hogy gondosan az olvasó elé tárja és megmagyarázza a bánsági németeket ért atrocitásokat. A győzelmi mámorra és az irigységre való hivatkozás lekicsinyíti az események súlyát. Jogosan merül fel a kérdés, hogy miért indokolna egy bűncselekmény egy másik bűncselekményt?

A fejezetek alapos kutatásról tanúskodnak, de nem hibátlanok. Talán a módszer az, ami leginkább dicséretre méltó. Különösen tanulságosak a rövid epizódok, amikor betekintést nyerhetünk a megtörtént esetekbe, kirívó példákba és hihetetlennek tűnő helyzetekbe. A történeteknek köszönhetően összetettebb képet kapunk a vidék 1941 és 1944 közötti helyzetéről. Mirna Zakić könyve az ellentmondásos és problémás részek ellenére is fontos dokumentum. Adatgazdasága, a hivatkozások sokasága példamutató a későbbi kutatások szempontjából. További kutatásokra pedig szükség van, egyrészt az említett problémák kiküszöbölése miatt, másrészt azért, mert a régió ezen periódusáról nem született még magyar nyelvű feldolgozás.